

Art terapija i primjena u radu s djecom rane i predškolske dobi

Javorček, Stela

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:857740>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

Stela Javorček

**Art terapija i primjena u radu s djecom rane i
predškolske dobi**

Završni rad

Zagreb, rujan, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

Stela Javorček

**Art terapija i primjena u radu s djecom rane i
predškolske dobi**

Završni rad

MENTOR: doc. dr. sc. Marijana Županić Benić

Zagreb, rujan, 2020.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. ART TERAPIJA – TEORIJSKE POSTAVKE	1
3. POVIJEST ART TERAPIJE	2
4. POVIJEST PSIHIJATRIJE I UMJETNOSTI.....	5
5. ART TERAPIJA U DJEČJEM VRTIĆU	6
5.1. Faze dječjeg likovnog razvoja	6
5.2. Metode likovnog stvaralaštva.....	8
5.3. Tehnike likovnog stvaralaštva	8
6. POVEZANOST ART TERAPIJE I KREATIVNOSTI.....	9
7. SIMBOLIKA DJEČJEG CRTEŽA.....	10
7.1. Simbolika boja u dječjem crtežu	11
8. PRISTUP DJEČJEM CRTEŽU U ART TERAPIJI	11
9. METODA CRTANJA FRAKTALA U ART TERAPIJI.....	12
9.1. Fraktali.....	13
9.2. Razvoj fraktalne metode.....	14
9.3. Tehnika izvedbe testnog crteža	15
9.4. Karakteristike crte i polja u fraktalnom crtežu	16
9.5. Karakteristike boja u fraktalnom crtežu	17
10. PODRUČJA PRIMJENE U RADU S DJECOM	19
11. PRAKTIČNA PRIMJENA METODE CRTANJA FRAKTALA	20
11.1. Prikaz i analiza dječjih likovnih radova s izjavama djece	21
11.2. Osvrt na tijek aktivnosti	24
11.3. Kritički osvrt na vlastiti rad	25
11.4. Koje su moguće nove teme, interesi i područja proizašli iz aktivnosti	25
11.5. Primjedbe sudionika na aktivnost tijekom usmenog osvrta	26

12. ZAKLJUČAK	26
13. LITERATURA.....	27
14. PRILOZI I DODACI.....	28

SAŽETAK

Završni rad pod nazivom "Art terapija i primjena u radu s djecom rane i predškolske dobi" započinje teorijskim postavkama art terapije. Prema definiciji spada pod skupinu terapija umjetnošću u koju još spadaju i glazbena terapija, dramaterapija, te terapija plesom i pokretom. Psihološki je proces u kojemu se čovjek likovno izražava. U povijesti se vjerovalo da se kroz pjesme, pokret i priče ljudi riješavaju negativne energije. Umjetnost se uvijek odvajala od psihijatrije, no danas se vidi napredak u shvaćanju njihove povezanosti. Spominju se mnogi psiholozi koji ističu njihovu povezanost te se vidi razvoj shvaćanja i primjene art terapije kroz povijest. Jedni od njih su psihijatar Hans Prinzhorn, Edward Adamson, hrvatski poznati psiholog Branko Pražić, Martina Kosec, umjetnik Adrian Hill, psihijatrica Margaret Naumburg, osnivač psihoanalize Sigmund Freud. Primjena art terapije u dječjim vrtićima polazi od pretpostavke da odgojitelji nisu terapeuti, ali mogu provoditi elemente art terapije te tako pozitivno utjecati na cjelokupan razvoj djeteta. Objašnjavaju se faze dječjeg likovnog razvoja, metode i tehnike likovnog stvaralaštva kao temeljne spoznaje koje odgojitelji prate tijekom djetetovog likovnog razvoja. Nadalje, nastoji se objasniti da je svatko na svoj način kreativan te se zato dječji crtež kao produkt kreativnosti ne može u potpunosti analizirati samo prema okvirnim kriterijima. Ostatak rada posvjećuje se metodi crtanja fraktala i njezinoj primjeni s djecom. Fraktali se ukratko mogu shvatiti kao prirodne udružene pravilnosti i nepravilnosti oko nas te nastaju izvedbom testnog crteža temeljenog na fraktalnoj metodi. Metodu je otkrila Tanzilija Zakirovna Polujahtova koja je inspirirala mnoge da se bave art terapijom i provode njezine dijelove. Detalji se očituju u daljnjem objašnjenju karakteristika boja, crta i polja fraktalnog crteža. Primjena metode i provođenje elemenata art terapije se pokazuje kao utjecajno za djecu s emocionalnim poteškoćama, poteškoćama u komunikaciji i socijalizaciji, djecu koja se osjećaju neprihvaćenima, drugačijima, djecu koja su doživjela traumatska iskustva ili probleme u obitelji, uplašena i anksiozna djeca. Razni problemi se mogu ublažiti i riješiti art terapijom, stoga je cilj rada istaknuti važnost provođenja likovnih aktivnosti i spoznaja o art terapiji u svrhu boljeg razumijevanja svakog pojedinca i poboljšanja čovjekovog zdravlja.

Ključne riječi: art terapija, art terapija u dječjem vrtiću, kreativnost, dječji crtež, metoda crtanja fraktala, emocionalne poteškoće

ABSTRACT

"Art therapy and its use in working with children of early and preschool age" thesis starts with the theoretical background of art therapy. The definition suggests that art therapy is a part of a group of art therapies that also include music therapy, drama therapy, and dance and movement therapy. It is a psychological process in which a person produces art. Throughout history it has been thought that people can get rid of negative energy through songs, movement and stories. Art has always been separated from psychiatry, but nowadays, we can see a huge shift in understanding their connection. A lot of psychologists who highlight that connection have been mentioned, and we can also follow the development of understanding and using art therapy throughout history. One of the psychiatrists mentioned in the thesis is Hans Prinzhorn, then Edward Adamson, a known Croatian psychologist Branko Prazic, Martina Kosec, artist Adrian Hill, psychiatrist Margaret Naumburg, and the founder of psychoanalysis Sigmund Freud. The use of art therapy in kindergartens starts with the assumption that the kindergarten teachers are not therapists, but that they can conduct elements of art therapy in their work and thus have a positive impact on the overall development of the child. The thesis explains different phases of the child's visual artistic development and the methods and techniques of visual creation as the basic understandings which the educators follow through the child's artistic development. Furthermore, the thesis suggests that everyone is creative in their own unique way which is why a child's drawing as a product of creativity cannot be analysed only by a rough framework of criteria. The rest of the thesis is focused on the fractal drawing method and its use in working with children. The fractals can briefly be described as natural joint regularities and irregularities around us and are created by making a test drawing based on the fractal method. The method was discovered by Tanzilija Zakirovna Polujahtova who inspired many to include art therapy in their work. The details are shown in the description of characteristics of colours, lines and areas of fractal drawing. The use of fractal drawing method and its elements has shown to be very effective for children with emotional difficulties, children with communication and socialization problems, those who do not feel accepted among their peers or who feel different, children who went through a traumatic experience or have problems in the family, as well as scared and anxious children. Various problems can be minimised or solved with art therapy, which is why the goal of this thesis is to emphasize the importance of conducting activities that

include art as well as developing the understanding of art therapy in order to better understand each individual and to improve their health.

Key words: art therapy, art therapy in kindergarten, creativity, child's drawing, fractal drawing method, emotional difficulties.

1. UVOD

Prema Balić Šimrak (2011) rana i predškolska dob je jedinstveno vrijeme za razvijanje svih područja djetetovog razvoja. Smatra se da je razina razvoja emocionalne inteligencije temelj za razvijanje kognitivnih sposobnosti, prosocijalnih vještina i pozitivne slike o sebi. Istraživanja su potvrdila da su likovne aktivnosti vrijedne i pozitivno utječu na cjelokupan čovjekov razvoj. Produkt likovne aktivnosti je ujedno i unutarnja slika pojedinca. Razvijanjem likovnih sposobnosti razvija se i divergentno mišljenje te jača koncentracija. Čovjekova prirodna potreba je da iskaže svoje misli, osjećaje i ideje na njemu prihvatljiv način. Danas se zbog nedostatka komunikacije pokazuje potreba za razvijanjem emocionalne inteligencije i emocionalne pismenosti kod djece i odraslih. Cilj rada je potaknuti interes o istraživanju art terapije u svrhu razvijanja potrebne emocionalne inteligencije. Struktura rada započinje teorijskim postavkama art terapije, uvidom u prošlost umjetnosti i psihijatrije te opisom značajnih istraživača umjetnosti kao terapije. Nadalje se nastoji objasniti nekoliko bitnih pojmova i teorija za razumijevanje art terapije u dječjem vrtiću. Navodi se povezanost i važnost kreativnosti s art terapijom, pristup dječjem crtežu i neka od područja primjene u radu s djecom. Glavni izvor daljnjeg razvoja rada je knjiga "Izvornik fraktalne mudrosti ili Nov pogled na naše mogućnosti," autori T. Z. Polujahtova i A. E. Komov. Opširnije se istražuje o metodi crtanja fraktala koja se utvrdila kao terapijski učinkovita. Posljednje poglavlje odnosi se na praktičnu primjenu metode crtanja fraktala s djecom. Pokazuje se kako su djeca prihvatila aktivnost temeljenu na metodi.

2. ART TERAPIJA – TEORIJSKE POSTAVKE

"Art terapija (engl. Art Therapy), spada u skupinu terapija umjetnošću (engl. Arts Therapies), u koju još spadaju i glazbena terapija, drama terapija, te terapija plesom i pokretom." (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014, str. 192) Povezana je s prirodnim ljudskim instinktom kreativnošću koji mnogi umjetnici smatraju nužnim za čovjekovo mentalno zdravlje. To nam govori da je svatko predodređen da iskoristi svoju kreativnost na svoj prirodan način. Pojam art terapija ili art psihoterapija odnose se na psihološki proces u kojem se čovjek likovno izražava. Cilj takvog procesa je terapijski djelovati na čovjeka. Teorijska baza ovakvog pristupa karakterizirana je

kao psihodinamska. Prema teoriji Sigmunda Freuda to su događaji u nama, naš unutarnji svijet, naši osjećaji, iskustva, težnje i fantazije koje utječu na naše ponašanje i komunikaciju s okolinom. Premda se naše unutarnje želje neprestano razvijaju, mijenjaju i pomiču, to psihološko djelovanje nazivamo psihodinamskim radom. Proces art terapije funkcionira drugačije u svakom njezinom obliku. Radne terapije pak razvijaju vještine izradom umjetničkog djela. Ostali oblici korištenja crteža su za vrijeme psihološkog savjetovanja i dijagnostike, psihoterapije i likovnih radionica te imaju različitu svoju sadržajnost. Pod oblike likovnog izražavanja ubrajamo slikanje, crtanje i modeliranje. Tijekom procesa se održava komunikacija između klijenta, slike i terapeuta. Terapeut je osoba koja je bezuvjetno prisutna, sluša te prati svog klijenta. Posjeduje likovno i psihološko znanje. Ovakav pristup zahtjeva znanje i kvalifikaciju rada s djecom, ali i starijom populacijom. Od terapeuta se očekuje odlično znanje i sigurnost u stvaralaštvu. Zadatak terapeuta je klijentu osigurati okruženje u kojemu se osjeća sigurno izraziti svoje jake osjećaje. (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014)

3. POVIJEST ART TERAPIJE

Art terapeutkinja Ann E. Lawton govori za vrijeme svog izlaganja na TEDx talk skupu kako se ljudi izražavaju kroz umjetnost više od četrdeset tisuća godina. Osjećaj dolazi iz svakoga od nas koji putuje kroz vrijeme i prostor. U nama se probuđuje uzbudljiv osjećaj koji želi vizualizirati ono što mislimo, osjećamo i želimo izraziti. Kroz taj proces ukazujemo svoje misli, osjećaj pripadanja i fizički svoje tijelo. Povezujemo se sa svojom duhovnošću i tražimo smisao života, ljubavi, uspona, padova, trauma i velikih uspjeha. Linije, boje i likovni izrazi oduvijek su predstavljali osobni izričaj i najčešće simbolizam. Za vrijeme ratova umjetnici su bili prvi koje su diktatori i ostali tadašnji vladari smaknuli jer su se najviše htjeli izraziti. Početak art terapije seže još od vremena kada su se ljudi počeli baviti spiritualističko-magijskim oblicima religija. Vjerovalo se da kroz pjesmu, ples, slike, priče izbacujemo negativnu energiju iz tijela. (Lawton, 2016)

Art terapija svoj najveći napredak doživljava tek u 20. st. te je tada važniji umjetnički izraz pacijenata. Počeci psihologije su otprilike oko 1800. godine i u 20. st napokon dolazi do spajanja umjetnosti sa psihologijom. Iako, važno je napomenuti, umjetnost je prisutna mnogo duže. Dvadeseto stoljeće ili doba ekspresionizma u umjetnosti, smatra se značajnim za razvoj

art terapije jer se počinje isticati originalnost i ekspresija¹ svakog pojedinca. Prvi art terapeuti su bili umjetnici koji nisu posjedovali znanje psihičkog zdravlja, ali su svejedno organizirali radionice za pacijente na psihijatriji. Smatrali su da se ljudi kroz proces art terapije oslobađaju negativnih emocija. Umjetnik Adrian Hill 1942. godine prvi put koristi izraz "art terapija." (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014)

Prema izvoru Davida Edwardsa (2004), Edward Adamson se smatra ocem art terapije u Velikoj Britaniji. Prvi je dobio posao u Nacionalnoj Zdravstvenoj Službi te je između ostalog, utemeljitelj prvog britanskog art terapijskog programa. "Stvarna terapija se zapravo dogodila slučajno. Najvažnija je umjetnost! Vidite, kada pacijenti prošetaju kroz bolnicu kako bi došlo do studija, to ima terapeutski učinak na njih. Ako sjede u grupi s drugim pacijentima, također djeluje terapeutski. Ali najbolje u tome svemu je zapravo sama umjetnost koju oni proizvode, to je ono što im pomaže. Sama činjenica da uzmu kist u ruke i probaju slikati po platnu." (Seftel, 1987) Autorica Seftel Laura (1987) pristupa shvaćanju Edwarda Adamsona i objašnjava da je likovno izražavanje slučajno postalo terapija. Objašnjava kako je terapeutski prošetati, sjediti s grupom ljudi, no najbitniji dio smatra da je upravo to likovno izražavanje jer nam iskustvo i samo djelovanje najviše može pomoći.

Sigmund Freud (prema Edwards, 2004) smatrao je da su neuroze, snovi i umjetničko stvaranje dio nesvjesnih mentalnih procesa te ističe potrebu za kontroliranjem svojih misli i mašte kako bi se lakše snalazilo u razumijevanju svijeta oko sebe, što znači izbaciti vlastito maštanje kao primarno razmišljanje. Kroz svoje „teorije represije, nesvjesnog i simbolizma u snovima potvrđuje važnost vizualne slike u razumijevanju duševnih bolesti.“ (Škrbina, 2013, str.47) Primijetio je kod svojih pacijenata da neki mogu nacrtati svoje snove, ali ih nisu u stanju verbalno opisati. Više se fokusirao na verbalnu interpretaciju snova svojih pacijenata, nije ih poticao da ih naslikaju i tako se izraze.

Kontrastni pristup provodio je njegov učenik Carl Jung. Naziv njegovog pristupa poznat je kao "analitička psihologija." Želio je da njegovi pacijenti kroz likovno izražavanje razviju aktivnu vezu s vlastitom maštom te se pri tome ne fokusiraju na stvaranje nesvjesnog materijala u svrhu interpretacije istog. (Škrbina, 2013)

¹eng. self-expression

Godine 1922. Hans Prinzhorn objavio je knjigu "Bildneri der Geisteskranken."² Knjiga je promijenila mišljenja mnogih profesionalaca. Priložio je radove svojih pacijenata. Nakon njegove knjige i zbirke radova njegovih pacijenata, ostali su također počeli arhivirati i spremati radove. Opisi radova spremljeni su u zdravstvenu dokumentaciju svakog pojedinca. U Americi je takva vrsta stvaralaštva poznata kao sirova umjetnost.³ (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014)

Kasnih 1940-ih Margaret Naumburg upoznaje nas sa "psihodinamskom art terapijom." Takav pristup karakterizira pacijentovu ekspresiju kroz spontano stvaranje slika i pridaje značaj verbalnoj komunikaciji. Čovjekove osnovne misli i osjećaji koji dolaze iz svjesnog i nesvjesnog dijela mozga prije pronalaze svoj izraz u slikama nego riječima. Upravo zato što se dotiče predverbalnih osjećaja, likovno izražavanje efikasnije utječe na rješenje konflikta misli i osjećaja. (Škrbina, 2013)

Edith Kramer je emigrirala iz Austrije u SAD te je ondje osnovala diplomski studij art terapije na Sveučilištu u New Yorku. Najveći dio svog života i rada posvetila je djeci i starijima koji nisu mogli uspješno objasniti vlastite osjećaje riječima. (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014)

Britanski pristup u art terapiji najaktualnijim je pristup koji se koristi u Europi. Danas u Britaniji postoje poslijediplomski studiji, a 1997. art terapija je postala profesija. (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014)

Hrvatska art terapija nije zaživjela i ne provodi se kao takva. Terapeuta nema u školama, vrtićima i bolnicama te također ne postoji nikakva mogućnost završavanja edukacije na višem nivou koja bi povećala broj art terapeuta. Volonteri se često povezuju s art terapijom tako što koriste likovne materijale i tehnike te pružaju pacijentima mogućnost stvaralaštva. Cilj je upoznati što više profesionalaca s art terapijom kako bi se formirao program edukacije o art terapiji. Poznati psihijatar u Hrvatskoj koji se bavi art terapijom u Zagrebu je Branko Pražića. Osnovao je Udrugu likovnih terapeuta za područje bivše države, no nema daljnjeg razvoja koji bi se danas mogao vidjeti. (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014) Napisao je knjigu koja je

² hrv. "Umješnost mentalno oboljelih", eng. „The Artistry of the Mentally Ill”

³eng. "Outsider Art", francuski art brut - smjer u suvremenoj umjetnosti u Europi nakon 1945; okuplja umjetnike koji preuzimaju sredstva likovnoga izražavanja djece, osoba s mentalnim poteškoćama i primitivnih kultura. Djela sirove umjetnosti obilježuju izvornost, maštovitost, akademska nespupanost, spontanost i izravnost te arhetipski izraz, koji proizlazi iz kolektivne podsvijesti. Glavni su predstavnici tvorac naziva Jean Dubuffet, Slavko Kopač i dr. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020)

istaknuta kao iznimno uspješna, a zove se "Slučaj Van Gogha." Htio je da ljudi bolje razumiju ličnost Van Gogha i napisao knjigu o njegovom životu. (Buljan, 2008)

4. POVIJEST PSIHIJATRIJE I UMJETNOSTI

Prema autoru Jukić (2015), za psihijatriju se oduvijek smatralo da zaostaje za ostalim granama medicine. Umjetnost se koristila za liječenje bolesnika još od srednjeg vijeka, no psihijatrija se uvijek pokušavala povezati i razvijati s granama poput neuropsihijatrija ili neurologija zbog čvrstih dokaza i tzv. neurobioloških podloga psihijatrijskih bolesti. Među ljudima duševna bolest smatrala se kao posljedica više sile i zbog takvog uvjerenja duševni bolesnici su bili odvojeni od ostalih ljudi. Dokaz da bolesti nastaju zbog poremećaja kemijskih spojeva u mozgu po prvi put tumači Paracelsus, a tvorac moderne klasifikacije duševnih bolesti je Emil Kraepelin. Nakon uporabe antipsihotika zbog sprječavanja različitih bolesti kao što je shizofrenija, otkriveni su antidepresivi (1954). U isto vrijeme razvijala se i psihoterapija te danas postoje mnogobrojne nove teorije, smjerovi i tehnike povezane s umjetnošću koje se koriste kako bi psihoterapeutske utjecali na čovjeka (Jukić, 2015). Postoje kognitivno-bihevioralna terapija, psihodinamski orijentirana psihoterapija, psihoanaliza, integrativna psihoterapija, gestalt-psihoterapija, za ovaj rad najvažnije; kreativna i art terapija koja koristi umjetničko izražavanje, odnosno umjetnost u terapijske svrhe. (Jukić, 2015). Kreativnost se sve više počinjala objašnjavati kao rezultat konflikta svjesne i nesvjesne strane mozga. Razvijanjem kreativnosti kod osobe rezultira promjenom ličnosti što dovodi do pozitivne slike o sebi i osjećaja kompetentnosti. Može se protumačiti da putem kreativnosti pristupamo problemima na prihvatljiviji način. (Škrbina, 2013)

Psihijatrija i umjetnost tijekom povijesti nisu nikada zaživjeli u međusobnoj koheziji sve do današnje razine napretka. Sve se više nastoji dokazati važnost umjetnosti i art terapije kao psihoterapije koja učinkovito djeluje na čovjeka. Ako ne postoji suradnja između psihijatra i psihoterapeuta nastoji se objasniti da nije iskorišten puni ljudski potencijal u borbi s bolešću.

5. ART TERAPIJA U DJEČJEM VRTIĆU

Odgojitelji nisu terapeuti, no mogu provoditi elemente art terapije dok se interpretacija dobivenih dječjih uradaka prepušta art terapeutima i psiholozima. Preduvjet provođenja procesa art terapije u dječjem vrtiću očituje se u spremnosti odgojitelja na poticajno okruženje za dječje stvaralaštvo. U to ubrajamo raznolikost poticaja, objekata, materijala, medija i mogućnost istraživanja s njima te znanje o povijesti i vrijednosti art terapije. Poticajno okruženje je okruženje u kojemu dijete može izraziti svoju maštu i potiče istraživanje kroz igru. Važna je raznolikost likovnih aktivnosti koji mogu biti inicirani od strane djeteta ili planirani od strane odgojitelja. Novaković (2015) tvrdi da odgojitelj treba imati ulogu organizatora, motivatora i suradnika u dječjem učenju te bez znanja o umjetnosti, likovnosti i stupnju razvoja djetetovog likovnog razvoja ne bi bio sposoban adekvatno pripremiti likovne aktivnosti. Iznimno je važno pratiti razvojne faze djeteta i primjereno provoditi likovne metode.

5.1. Faze dječjeg likovnog razvoja

Prema Škrbini (2013), svako dijete ima svoj jedinstveni likovni jezik koji ima potencijal za daljnji razvoj i korištenje. Na neki način postoji put koji dijete prolazi i savladava različite razine, odnosno faze razvoja. U svakoj od tih faza postoji glavni naglasak na dio koji se više nastoji savladati. "Djeca cijeloga svijeta prolaze slične faze u svom razvitku, što je dokazano usporedbom dječjih radova iz različitih zemalja." (Škrbina 2013, str.73) Znači da se prema istraživanju utvrdilo da postoje tzv. faze razvoja kao temelj za procjenu dječjeg likovnog razvoja. Prva faza se prema autorici naziva *faza črčkanja ili šaranja* i traje od rođenja do treće godine života. U toj fazi djeca vježbaju koordinaciju oka i ruke te prvo razvijaju grubu, pa zatim finu motoriku. Ponavljajući pokret kod djeteta vidi se na različite načine i djetetu predstavlja značenje na papiru. Još uvijek nisu svjesni što čine i čime se koriste. Sljedeća faza je *faza osnovnih oblika* i traje od treće do četvrte godine života. Tada se djeca počinju povezivati sa svojim radovima kroz priču i komunikaciju. Ograničeni su s vokabularom jer ga još nisu proširili. U trećoj *fazi početnih shema i ljudskih oblika*, od četvrte pa do šeste godine, djeca se povezuju s osjećajima i koncepciji prostora. Po prvi puta na crtežu se vide dijelovi tijela: krug kao oblik glave, dvije linije kao noge i rjeđe dvije ruke, no tijekom napretka možemo uočiti da sve više počinju crtati detalje kao što su prsti, oči, uši, nos, kosa, zubi, obrve

i slično. Zatim slijedi *faza razvoja vizualne sheme* gdje se sve počinje povezivati. Faza traje od šeste do devete godine. Počinju biti svjesni boja i objekata te im se brže razvija perspektiva vizualnih simbola i ostalih shema u okruženju. U zadnjoj fazi pod nazivom *faza realizma*, djeca nastoje pokazati predmet iz stvarnosti što realnije. Usredotoče se na detalje koje žele pokazati s preciznošću. Faza okvirno traje od devete do dvanaeste godine života. (Škrbina, 2013).

U usporedbi s autorima Grgurić i Jakubin (1996) ističu razvoj grafomotorike, šake, prstiju i ovladavanje predmetima kao početnu fazu. Nadolazeća faza se povezuje i nastavlja razvoj tako što dijete počinje spoznavati svoju okolinu. Proces razvoja se događaju kada dijete djeluje u okolini, što podrazumijeva i komunikaciju o onome o čemu zna. Dijete se nastavlja intelektualno razvijati što vodi do sposobnosti prikazivanja, vizualiziranja prizora iz okoline. Svaka se faza sazrijeva i nastavlja nadopuniti novim znanjem i sposobnostima. Do četvrte godine smatra se *faza slučajnog realizma*, a kraj faze smatra se kada dijete slučajno nastalom crtežu pronalazi sličnost s nekim predmetom i daje mu ime. U trećoj godini se javlja potreba za imenovanjem likovnog izraza. Drugo razdoblje objašnjava se i kao kontrolirano risanje. Ruka se okreće oko ramenog zgloba, a finiji se pokreti dobivaju iz lakta ili prstiju. Krug je prvi organizirani oblik koji dijete koristi. U razdoblju od četvrte do šeste godine života dijete razvija svoje misaone operacije. Počinju crtati prema osnovi predodređenog plana što uključuje misli koje zatim prebacuje na papir. Koristi se simbolima u zamjenu za realnost, no potrebno je napomenuti da simboli mogu imati različita značenja. U ovom razdoblju se ne vidi povezanost objekata na crtežu. Crta ljudski lik, životinje, kuću, drveće, cvijeće, odnosno sve što je djetetu poznato. Pojavljuju se detalji kao što je trup kod ljudskog lika. Također dijete u ovoj fazi kako bi popunio sve dijelove papira, okreće papir i popunjava prazne prostore. Od šeste do desete godine smatra se *faza intelektualnog realizma* u kojoj se nastoji obogatiti znanje i spoznaje o okolini. Djeca počinju biti fascinirana svojim likovnim radovima i pridodaju im više detalja, prikazuju emocije i različite figure. Zatim se navodi *faza vizualnog realizma* koja traje od desete do četrnaeste godine. Navedena faza se objašnjava kao period zanemarivanja znanja o predmetima i njihovim odnosima kako bi se povezali s unutarnjom percepcijom prizora. (Grgurić, Jakubin, 1996).

5.2. Metode likovnog stvaralaštva

Grgurić i Jakubin (1996), prema Škrbini (2013) navode metode likovnog stvaralaštva prema sljedećem redoslijedu: analitičko promatranje i analiza likovnih problema u realitetu, metoda likovnog scenarija, metoda razgovora, metoda demonstracije, metoda rada s tekstom, metoda usmenog izlaganja, metoda građenja likovnim elementima, metoda kombiniranja, variranja i izlaganja. Prva navedena metoda analitičkog promatranja odnosi se na promatranje situacija u stvarnosti te crtanje viđenog. Metoda likovnog scenarija je inicirana i kreirana od strane odgojitelja. Prema takvoj metodi, elementi kao što su glazba, riječ, slika ili pokret motiviraju dijete na povezivanje različitih aktivnosti. Metoda razgovora najvažnija je za korištenje jer se tada uspostavlja dijalog između odraslog i djeteta ili između djece. Metoda demonstracije je doslovno pokazivanje iskustva pokretom, odnosno putem likovnog izražavanja. Metoda rada s tekstom uključuje tekst koji također izražavamo putem umjetnosti. Metoda usmenog izlaganja smatra se kao veoma izazovna i uključuje sposobnost pripovijedanja, razlaganja likovne strukture te tumačenje likovnog problema. Zatim metoda kombiniranja predstavlja korištenje različitih likovnih elemenata, metoda variranja pronalazi nove načine slaganja elemenata i metoda razlaganja gotov rad razlaže i dodaje.

5.3. Tehnike likovnog stvaralaštva

Pod tehnike likovnog stvaralaštva ubrajamo crtanje, ali ne i šaranje. Crtanje ipak zahtjeva preciznost i organizaciju linija i točaka. Koristi se različite površine poput drveta, pijeska, betona te različita sredstva kao što su prsti, kreda, pastele, olovke od tuša i ugljena. Slikanje pridodaje površinu ljudskog tijela, lica, odjeće i sličnog kao dodatna površina koja se koristi. Pridodaje kistove, kedu i neke elektronske naprave. Slikanje završava kada su organizirane obojene površine u cjelini u kojoj su određeni likovi. Postoji i tehnika kolažom gdje djeca najčešće predmete iz okoline mijenjaju, daju im novo značenje. Lijepljenjem i osmišljavanjem ostvaruju taktilnu i smisleno-spoznajnu razinu procesa te se zato često koristi u radu s osobama s tjelesnim, intelektualnim ili emocionalnim poteškoćama. Kiparenje kao tehnika iznimno je učinkovita i kreiranjem trodimenzionalnog predmeta rukama ostvaruje direktni taktilni podražaj. Učinkovita je jer materijali određenog stupnja mekoće drugačije djeluju na psihu pojedinca. Pod takve materijale se ubraja vosak, kamen, drvo, tijesto, mokri papir ili pijesak,

gips i slično. Sljedeća tehnika se spominje pod nazivom animacija. Putem tehnike animacije povezujemo likovno-oblikovani proces i proces iz dramsko i psihodramskog područja. Pod materijale ubrajamo maske, siluete, kostime i scenografije. Zadnja nabrojena tehnika, ne i manje važna, smatra se glazba. Uvijek može postojati kao dodatni medij koji iznimno djeluje na mozak. (Škrbina, 2013) U novijim istraživanjima nalazi se i grafičke tehnike u koje ubrajamo monotipiju, pečatni i zrcalni tisak. Isto tako arhitektonske u što se ubraja izrada maketa. Pod primjerene umjetnosti ubraja se keramika, tkanje, slikanje na svili i oblikovanje lutaka. Dizajn označuje oblikovanje plakata, čestitki, pozivnica te novi mediji su rad na računaru, video i fotografija. (Balić Šimrak, 2011, str.8.)

Prema Grgurić i Jakubin (1996) dijete se koristi istim likovnim elementima izražavanja, estetskim načelima i tehnikama kao odrasle osobe. Jedina je razlika što dijete drugačije percipira prostor, pa će ono što se nalazilo u prvom planu prizora crtati na donjem dijelu papira, ono što je prostorno dalje će crtati iznad, a točnije oblike okomito će nizati jedan iza drugoga.

6. POVEZANOST ART TERAPIJE I KREATIVNOSTI

Prema svim istraživanjima, najbolji preduvjet za razvoj spoznaje je upravo rano bavljenje s umjetnošću. Potiče fokusiranje što znači da djeca razvijaju koncentraciju, potiče opuštanje i lučenje hormona sreće te potiče divergentno mišljenje uporabom različitih materijala i razumijevanjem njihovih međusobnih odnosa. Razvijanje kreativnosti teži ravnoteži lijeve i desne polutke mozga što znači uravnotežene umjetničke sposobnosti sa sposobnostima logičkog, analitičkog razmišljanja. Takvo direktno djelovanje koje traži djelovanje obje moždane polutke razvija se upravo art terapijom. Osnovni aspekt rada u likovnosti smatra se uvažavanje i prihvaćanje dječjeg autentičnog likovnog izrada u skladu s razvojnim karakteristikama dobi djeteta, zatim omogućavanje pristupa raznolikim likovnim materijalima i tehnikama, osiguravanje vremena i prostora za likovne aktivnosti, omogućavanje djetetu da usvoji posebne likovne vještine, upoznavanje djeteta s likovnom umjetnošću putem slikovnica, reprodukcija, posjeta galerijama i muzejima. To su ujedno i karakteristike koje su nužne za prihvatiti kako bi se pomoglo pojedincu da se cjelovito razvija. Naravno, odrasli imaju veliku odgovornost i trebaju se uključiti u proces. Također trebaju biti spremni odgovoriti na poruku koja im je upućena, naglasiti važnost svakog dječjeg uratka i sami provoditi likovnu aktivnost kako bi se još više povezali s procesom. S djecom treba vježbati izražavati svoje mišljenje i

razvijati samopouzdanje u vezi svojih postignuća u likovnim aktivnostima. Kada se izgradi potrebna razina samopouzdanja, djeca ne kopiraju druge i pridaju više originalnosti u vlastitim radovima (Balić Šimrak, 2011). Bez podrške odrasle osobe za vrijeme likovnog stvaralaštva nemoguće je emocionalno se povezati s djetetom. Povezanost art terapije s kreativnošću očituje se u pravilnom djelovanju na cjelokupni razvoj pojedinca te izričito razvoj emocionalne inteligencije.

Slika 1: Dijete se koncentrira

(Balić Šimrak, (2010/2011), *Predškolsko dijete i likovna umjetnost: Dijete, vrtić, obitelj*, str.7.)

7. SIMBOLIKA DJEČJEG CRTEŽA

Prema Belamarić (1987) dječji crtež je vrsta komunikacije između djeteta i odraslog, on u sebi sadrži likovni jezik koji ima svoje simbole, strukturu, funkciju i svoje značenje. Spontana interakcija između unutarnjeg i vanjskog svijeta djece razvija sposobnost likovnog izražavanja. Svaki simbol je pojedinačni oblik koji može biti čovjek, stvar ili životinja. Kod djece od dvije do četiri godine vidimo mnogo različitih linija koje naizgled možda nisu razumne, ali pojedincu su jednostavniji način prikazivanja onoga što je shvatio. Linije su prvi likovni znakovi kojima se djeca koriste. Takve linije mogu biti deblje i tanje, a to ovisi kako se u trenutku osjećamo. Tanje linije predstavljaju lakoću, mekoću i nježnost. Kraće ponavljajuće linije označavaju da je dijete primijetilo ponavljanje ili ritam u crtežu te tako iskazuje da je nesvjesno usvojio redoslijed. Ravnim linijama djeca pokazuju da su skoncentrirana i teže pravilnosti, odnosno prvi put dolaze do pojma smjera u prostoru. Vodoravnim linijama ostvaruju osjećaj širenja u

prostoru, a okomitim linijama ostvaruju osjećaj visine ili dubine. Nakon praznih linija djecu počinju zanimati ljudska tijela i lica, a okomite linije prevladavaju zbog razvijenosti svijesti. Kada dijete napravi neravnu okomitu crtu zapravo želi pokazati da razumije da je to što crta u stvarnosti živo. Kružee linije označavaju kretanje u prostoru i zajedništvo odnosa u prostoru. Neprepoznatljivi oblici se nazivaju šaranjem te dijete također može stvarati mrlje. Razvijanje likovnih sposobnosti moguće je u mjeri u kojoj je pruženo djetetu za istraživanje. Za vrijeme istraživanja svojih sposobnosti koristi se logičkim razmišljanjem te uočava osnovne pojave u okruženju. Rezultat istraživanja i razvijanja likovnih sposobnost je individualno viđenje pojedinca i njegovih ideja, misli, osjećaja i znanja. (Belamarić, 1987)

7.1. Simbolika boja u dječjem crtežu

Djeca se počinju interesirati za boje oko četvrte godine života. Prema Škrbini (2013), provelo se istraživanje gdje se nastojala objasniti veza između dječjih emocija i boja. Rezultati su pokazali da djeca sretne prizore slikaju žutom, narančastom, plavom i zelenom bojom, a tužne slikaju smeđom, crvenom i crnom bojom. To pokazuje i dječji karakter što je potvrdilo istraživanje. Djeca koja slikaju sretne prizore shvaćena su kao spontana i iskrena djeca, a djeca koja su slikala tužne prizore shvaćena su kao iracionalna i kontrolirana, odnosno potiskuju svoje emocije. Plava boja kod djece se smatra izrazom potrebe za druženje, a kod odraslih plava predstavlja mirnoću. Crvena se smatra značajnom i predstavlja borbenost, ali važna je jačina upotrebe jer može predstavljati agresivnost. Zelena boja je pozitivnog karaktera i predstavlja život, ali kod djece predstavlja skrivanje ili potiskivanje osjećaja. Žuta je boja koja prikazuje užurbanost, produktivnost, živahnost ili dinamičan život, no također ljubomoru i nesigurnost. Crna je zanimljiva boja jer može predstavljati sve negativne strane čovjeka, ali isto tako može predstavljati elegantnost posebne jačine. Kod djece je to izraz straha. Smeđa boja može označavati da se od djeteta očekuju pretjerani higijenski zahtjevi. (Škrbina, 2013)

8. PRISTUP DJEČJEM CRTEŽU U ART TERAPIJI

Za razliku od slike nastale u drugim vrstama terapije, slika kojoj se pristupa u art terapiji zaštićena je u smislu da se ne smije pokazati drugome ako osoba čiji je crtež ne odobrava

pristup. "Preuranjeno verbaliziranje sužava iskustvo i tada se teško vratiti na početak, te je zato u art terapiji važno strpljenje, tempiranje i ostajanje na razini vizualnog i metaforičkog istraživanja. Svaka slika u art terapiji ni ne trati uvijek verbalni pristup. Nekada je sam proces likovnog izražavanja i istraživanja dovoljan, taj trenutak u terapijskom procesu bilo bi preuranjeno sadržaj verbalno istraživati. Slika se nikada ne promatra izvan art terapijskog konteksta niti bez klijenta" (Ivanović, Barun, Jovanović, str.193). Crtež predstavlja sigurnost i moć pojedinca da iskaže svoje osjećaje koje ne može opisati riječima. Također može djelovati umirujuće te smanjiti stres i anksioznost. Kriteriji nisu simboli koje možemo protumačiti iz dječjeg crteža koji nije dio psihoterapeutskog procesa. Boje se također ne mogu protumačiti isto jer nekome crna predstavlja tugu, a nekome sreću. Boja se analizira kroz svoje različite vrste, pa tako može biti teška, prozirna, jednolična ili nijansirana. Može se protumačiti na različite načine. Slici se pristupa prema određenim razinama: *deskriptivna razina* je uvodna razina u kojoj karakteriziramo što vidimo, na *elaboracijskoj razini* stvaramo asocijacije, a na *interpretacijskoj* se razini "uspostavlja veza između slike i individualnog ili kolektivnog simbolizma." (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014, str. 193). Razine se povezuju i prema njima istražujemo dječji crtež. Prvo opisujemo što prvo vidimo, zatim razvijamo različite asocijacije koje podsjećaju na ono što vidimo. U trećoj razini povezujemo individualni pogled s generalnim pogledom na isto. Svatko drugačije doživljava razine te se svakako treba pristupiti dječjem radu kao važnoj unutarnjoj slici svakog pojedinca. Analizu dječjeg crteža u art terapiji može isključivo vršiti art terapeut ili psihijatar. Odgojitelji pružaju mogućnost likovnog izražavanja i brinu da djeci ne opada želja, radoznalost i interes za likovno stvaralaštvo. Isto tako odgojitelji mogu pristupiti dječjem crtežu u okviru znanja o razvojnim karakteristikama djece i opisati vlastiti dojam. Ako primjećuju u crtežu nešto što smatraju da treba pogledati stručnija osoba, prosljeđuju psihologu ili drugoj stručnoj osobi. (Belamarić, 1987).

9. METODA CRTANJA FRAKTALA U ART TERAPIJI

U knjizi "Izvornik fraktalne mudrosti ili Nov pogled na naše mogućnosti" autori T. Z. Polujahtova i A. E. Komov žele približiti metodu koja se koristi u art terapiji i s kojom su oni pomogli mnogima u rješavanju životnih problema. Metoda crtanja fraktala je jednostavna metoda koju može rješavati osoba bilo koje dobi. Temelji se na karakteristikama art terapije,

Brain Gyma⁴, kromoterapije⁵, grafomotoričkih vježbi⁶ i neuroznanstvenim konceptima. (Polujahtova, 2016) Cilj metode je uspjeti samostalno rješavati svoje probleme, ali i pomoći drugima u istome. Testiranje se provodi analitički i matematički za što je potrebno računalo. Detaljnije se objašnjava u ostatku knjige kako su ostali znanstvenici i istraživači provodili takvu vrstu metode. Tumači se kao tehnika koja potiče samorefleksiju te ispravljanje onog pogrešnog što smo učinili. Metoda se počela širiti i u Hrvatskoj 2011. g. te je odlično sredstvo rada na sebi. Provodi ju Martina Kosec, profesorica likovnog odgoja koja privatno održava edukacije. Predlaže se svim učiteljima, psiholozima, defektolozima i svima koji žele bolje upoznati sebe. Za utvrđivanje dijagnoze ne koriste se vanjski podražaji što znači da putem metode crtanja fraktala dobivamo istinsku sliku psihoemocionalnog i fiziološkog stanja pojedinca. (Božac, 2020).

9.1. Fraktali

Pojam "fraktal" (prema Komov, Polujahtova, 2014) prvi put spominje matematičar Benoit B. Mandelbrot. Prema njegovim istraživanjima, fraktali su svuda oko nas. U članku "Fraktali i obnova teorije ponavljanja (iteracije) je napisao: "Nisam međutim naveo matematičku definiciju jer sam osjetio da taj pojam, kao i dobro vino, mora odstajati prije nego se "rastoči u butelje." Svi oblici koje sam tada istraživao i nazivao fraktalima prema mojem su shvaćanju bili nepravilni, ali i međusobno slični." (9, str. 137) Smatrao je da ne postoji logička definicija fraktala, no promatrajući okolinu možemo vidjeti različite oblike koji imaju svoju jedinstvenu ljepotu. Otkrivamo sve nepravilne linije, oblike i ostale elemente da su povezane prema jedinstvenom redoslijedu. Ako tako shvatimo fraktale razumije se da su fraktali prirodne udružene pravilnosti i nepravilnosti. Smatraju se i kao nova razina u razvoju čovječanstva jer se po prvi puta povezuje znanost i umjetnost tako što spajamo analitičko i intuitivno razmišljanje kao potencijal razumijevanja svijeta oko sebe. Ljudi kao dio galaksije u sebi imaju odgovore o svemiru i razlog su njegova mijenjanja. Upravo učeći o fraktalima možemo se više

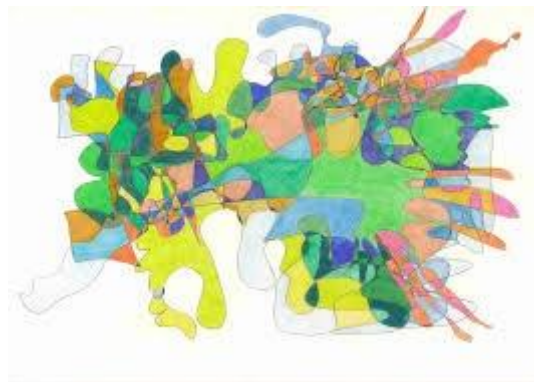
⁴"Tehniku je osmislio znanstvenik Paul Dennison 1969. g. Riječ je o gimnastici za mozak, odnosno programu čija je svrha u potpunosti aktivirati mozak za učenje pomoću kretanja." Novosel-Herceg (2015), *Roditelji.hr*

⁵"vrsta liječenja koja uključuje uporabu boja za liječenje bolesti i vraćanje fizičke i emocionalne ravnoteže pacijenta. grč. "khrôma", hrv. "boja" *Basic definitions* (2019)

⁶Vježbe za razvijanje sposobnosti držanja olovke i pisanja, odnosno motorička sposobnost pisanja slova - *Učenje kroz igru*, Artmedia (2004-2019)

povezati s prirodom i sa svojim mogućnostima u njoj. (Komov, Polujahtova, 2014). "Postoji nekoliko vrsta fraktala: *dijagnostički fraktali*– crtaju se zatvorenih očiju, a i boje se biraju zatvorenih očiju. Boja se po određenom sistemu. Dijagnostički fraktal nam služi za utvrđivanje "dijagnoze." Pomoću njega vidimo unutarnje stanje čovjeka. *Korekcijski fraktali*– crtaju se zatvorenih očiju, boje se biraju po intuiciji (otvorenih očiju). Boja se po strogo utvrđenim pravilima koja su u službi terapije. "Ovim fraktalima osoba se "poštelava" i svoje unutarnje stanje dovodi u stanje harmonije." (Tuff Gong Desing, 2017).

Slika 2: Primjer fraktalnog crteža

(Tuff Gong Desing, (2017), URL: <https://sretnodijete.net/dobrodosli-u-svijet-fraktala/>)

9.2. Razvoj fraktalne metode

Fraktalnu metodu je otkrila Tanzilija Zakirovna Polujahtova 1991. godine. Nastala je spontano za vrijeme redovnog seminara blizu Moskve. U to vrijeme je tehnologija dovoljno napredovala da bi se mogla koristiti za testiranje. Provelo se istraživanje na četrdesetero ljudi, djece i odraslih. Na papir su trebali crtati zatvorenim očima, zatim 45-60 sekundi crtati bez dizanja ruke. Kada su pogledali svoje crteže odjednom su se svi počeli smijati. Crtali su razne trokute, pravokutne oblike, glatke i izlomljene crte, petlje i krugove. Sve oblike su zatim bojali nasumično odabranim bojama. Htio se postići efekt slučajnosti ili nesvjesnosti. U povijesti s pomoću obične prizme sa zrcalnim reflektorom vidjelo se da svaki čovjek ima svoju kombinaciju boja. Isto tako svatko ima dominantnu boju koja se razlikuje kod djece, muškaraca i žena te starijih. Onu koju su vidjeli na prizmi da je dominantna, nesvjesno su ju nacrtali

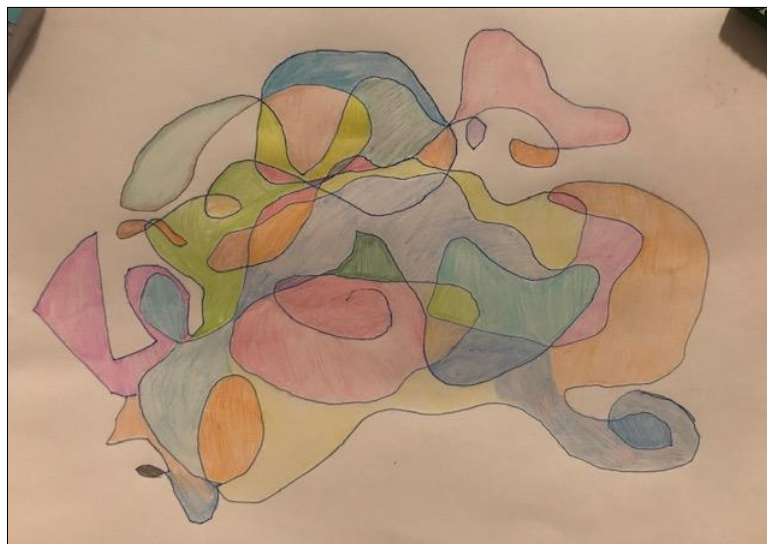
dominantnije i na papiru. Na papiru se pokazalo da je kod nekih jedna boja potpuno nedostajala ili su jednu boju dominantnije prikazali. Ona boja koja nedostaje, s obzirom na njenu energetska učinkovitost, može predstavljati da osobi nešto nedostaje u životu. Ona boja koje ima više na papiru može predstavljati specifičnu osobinu koja dominira kod osobe. Isto tako može napominjati fiziološki problem s kojim se čovjek bori. To se događa kada nije prisutna energetska vrijednost boje i kada čovjek nesvjesno želi pokazati da treba nadomjestiti nedostatak osobnosti. Kada ispravljaju crtež, poželjno je da zamisle kako uistinu dopunjuju nedostatak koji osjećaju. Impulsi u mozgu nam šalju ono što im treba, a mi ih razumijemo preko značenja boja. Zanimljivo je da osobe oboljele od bilo koje bolesti prvo imaju odbojnost prema određenoj boji, a nakon ozdravljenja ta ista boja im postaje privlačna, odnosno ugodna oku. Kriteriji se temelje na dugogodišnjem iskustvu i radu s bojama te njihovim energetskim funkcijama. Autorica T. Z. Polujahtova je istraživala i provjeravala metodu niz godina i zaključila je da metoda pomaže u razvoju kognitivnih funkcija, koncentracije, ustrajnosti, strpljenja, kreativnosti, discipline, samopouzdanja, tolerancije, fine motorike i prebroditi traumu ili bolest. Ako bismo se vratili u staru povijest boje su imale veliko značenje i snaga se utvrđuje i danas. Istraživač Ronald T. Hunt otkrio je da se u starom Egiptu provodila škola iscjeljivanja boja te su se takvi hramovi gradili tako da su okrenuti prema suncu. U hram bi ulazilo sedam duginih boja, a prema istraživaču: "Bolesnik se "kupao" upravo u onoj boji koja mu je pomagala." (Komov, Polujahtova, 2014, str. 60) Terapija bojom je najučinkovitija i najaktualnija. Prema aspektu čovjekovog doživljaja boje, doživljaj se istražuje u nesvjesnoj strani mozga. Dakle, našim ponašanjem jednako upravlja svjesni i nesvjesni dio mozga. Okolinski podražaji znatno utječu na mozak i svakom dijelu tijela odgovara određena boja. Doktor Liberman tvrdi da fiziološki problem postoji kada čovjek osjeća deficit boja sunčeva spektra. Daljnje shvaćanje metode očituje se kroz postupak aktivne meditacije. Odnosi se na stanje svijesti gdje je um povezan sa svijetom. Objasnjava se da je karakterističan osjećaj dominantan za vrijeme meditacije. Težnja za takvim osjećajem rješava probleme i konflikte u mislima te omogućuje slobodnije razmišljanje. (Komov, Polujahtova, 2014).

9.3. Tehnika izvedbe testnog crteža

Prema Komov, Polujahtova, (2014), prije samog provođenja potrebni su nam neki od materijala: set drvenih bojica, flomastera, kemijskih olovaka u što više nijansi, A4 papir za

crtanje, tanki crni flomaster ili tome slično. Papir se postavi okomito ispred nas, vrh kemijske postavimo gdje god na papiru i zatvorenim očima stvaramo neprekidnu crtu 40-60 sekundi. Smireno crtamo i tako da stvorimo što više oblika, petlji, osmica i linija. Početak i kraj crte treba zatvoriti, na crtežu je potrebno imati jednu trećinu velikih polja, trećinu srednjih i malih polja. Kada otvorimo oči usmjerimo se gdje treba popraviti i opet zatvorimo oči i dopunjavamo. Djeca najčešće dodaju linije i daje im se veća sloboda jer u potpunosti ne razumiju "kako bi trebalo biti." Ne znači da se proces može kontrolirati jer osoba sve što nacrtala na papiru treba osmisliti zatvorenih očiju, odnosno putem unutarnjeg osjećaja. Bliska polja se ne smiju bojati istom bojom, ali ako se polja dodiruju u jednoj točki i nalaze se dijagonalno, onda se smije popuniti istom bojom. Treba voditi računa da se jedna boja ne koristi više od deset puta. Može se kombinirati pribor i jako je važno ne žuriti.

Slika 3: Osobni primjer prvog fraktalnog crteža

Izvor: Stela Javorček

9.4. Karakteristike crte i polja u fraktalnom crtežu

Analiza fraktalnog crteža započinje s karakteristikama crta i polja. Provjerava se glatkoća linije, ocrtanosti, kontrastnosti i debljine te je zato važno imati kvalitetan pribor. Treba biti kemijska olovka koja ne pušta previše tinte ili flomaster s tankim vrhom. Određuje se brzina crtanja što može pokazati je li osoba bila opuštena ili nije. Utvrđeno je da se može mnogo toga

iščitati iz čovjekovog rukopisa, pa se to povezuje s crtama i linijama preko kojih se može iščitati osobnosti čovjeka. (Komov, Polujahtova, 2014).

9.5. Karakteristike boja u fraktalnom crtežu

Bijela boja označava pozadinski doživljaj crteža. Urednost crteža zapravo pokazuje što osoba misli o sebi. Ako neka od polja ostanu bijela to znači da osoba nije iskoristila svoj puni potencijal. Žuta boja kvalitetno djeluje na intelektualne sposobnosti i aktivira mozak što znači to potiče proces učenja i razvijanja intelektualnih sposobnosti. Sama po sebi inicira volju u čovjeku za samospoznaju. Određuje brzinu našeg razmišljanja i reagiranja te se smatra simbolom slobode izbora i samoorganizacije. "S energetske funkcijama žute boje povezano je djelovanje nekih organa, poput gušterače, solarnog plexusa, jetre, žučnog mjehura, slezene, probavnog trakta, ali i živčanog sustava." (Komov, Polujahtova, 2014, str.80). Iznimno veliki učinak ima na čovjekov organizam i trenutno stanje. Može ublažiti stres, depresiju i komplekse. Najčešće će ju koristiti znatizeljni ljudi otvorenog karaktera. Mrlje žute boje i manja komunikacija s terapeutom mogu predstavljati osobu pripovjedača ili osobu koja se bavi nekim vidom znanja. Prevladavajuća svijetložuta pokazuje na osobu koja rado prenosi znanje i svoja razmišljanja drugima te na neki način ima ulogu prevoditelja. Takvom žutom se često koriste djeca jer su voljni dalje istraživati i učiti. Zelena boja prikazuje zdravlje i zdravu energiju te osobu koja je suradljiva i razumna. Prisutno je materijalno i duhovno zadovoljstvo. "Što se tiče energetske funkcije, zelena je odgovorna za zglobove ramena, dišne organe i rad kardiovaskularnog sustava. Pozitivno utječe i na moždanu koru. Regulira krvni tlak, smanjuje se glavobolje, umor očiju, popravljaju opći tonus organizma." (Komov, Polujahtova, 2014, str.82). Svijetlozelena označava nasljedstvo zdravog organizma ili brzog ozdravljenja. U kombinaciji sa žutom i plavom pokazuju komunikativnost. Tamnija zelena pak pokazuje na veliku tjelesnu izdržljivost što znači da treba iskoristiti svoj potencijal u sportu ili profesionalnom smislu kako ne bi došlo do agresije, nadražljivosti i grubosti. Plava boja označava mirnoću i stabilnost. "Energetske funkcije nijansi plave boje vezane su uz rad koštanog sustava, kralježnice, leđne moždine, endokrinih žlijezda." (Komov, Polujahtova, 2014, str.83). Primjerice poznata "lava lampa" sadrži u sebi plavu boju koja se najčešće koristi za smirenje i staloženost. Tamnija plava upozorava veliki stres, ako je dominantna u crtežu potrebna je i klinička pomoć. Ako je povezana s crvenom, smeđom ili crtom pokazuje

nezadovoljstvo emocionalne klime u okolini, no ako je povezana sa žutom pokazuje da osoba dolazi do rješenja svojih problema. Potpuno uspješno rješenje problema se može vidjeti u kombinaciji s narančastom, svijetloplavom i zelenom. Svijetloplava je boja istine i smatra se da predstavlja duhovni život. "Energetska funkcija svijetloplave boje utječe na rad štitnjače i gornjih dišnih puteva. Svijetloplava boja ima velik terapijski učinak, stabilizira rad živčanog sustava i dobro utječe na krvožilni sustav." (Komov, Polujahtova, 2014, str. 84) Može značiti da je osoba sramežljiva i emocionalno osjetljiva, jako voli svoju obitelj. Boja jorgovana je sličnih karakteristika plavoj jer također označava mir i pozitivnu energiju. Čovjeku potiče fizički rad i jača samopouzdanje te su takve osobe najčešće uvijek spremne pomoći. Ljubičastom bojom se koriste ljudi koji imaju neograničene zalihe energije. To zapravo upućuje na problem jer takvi ljudi ako ne rade mogu biti jako depresivni. Ne pojavljuje se često sama jer u kombinaciji daje svoju jedinstvenost. Postoji i lila boja koja se karakterizira kao utjecajno jača od ljubičaste i rijetka je na crtežu jer označava nekontroliranu agresivnost. Isto tako može biti osoba koja je sklona fantazmu⁷, okultizmu⁸. Crvena se oduvijek smatrala bojom moći, vlasti, vatre i života. Kao što Zemlja ima svoja žarišta koja skupljaju svu svoju vatrenu moć, slično tome se događa kada se čovjek koristi crvenom bojom jer ona sama po sebi skuplja svu našu energiju iz tijela. Potiče nas da imamo samopouzdanja u ono što jesmo, slabo ju koriste oni koji nemaju dovoljno samopouzdanja. Ako dominira na fraktalnom crtežu znači da postoji problem. Uobičajeno je prisutna u manjoj količini jer je nužna u čovjekovu razvoju. Ako ju se kombinira s drugim bojama daje im veću važnost i ukazuje na stabilno stanje čovjeka. Roza boja se preporučuje za korištenje u fraktalnom crtežu jer zrači dobrom i sretnom energijom. Rumeno crvena upozorava da pridodajemo važnost problemima koje govore druge boje, ali isto tako teži napretku i neizbježna je u crtežu. Boja maline predstavlja impulzivnost i nepredvidljivost. Obje boje ako se umjereno koriste, poželjne su jer rješavaju stres i anksioznost. Bordo i boja višnje također pokazuju da je osoba anksiozna i pod stresom. Upućuje na kliničku pomoć usporedno s procesom korekcije fraktalnog crteža. U manjim količinama predstavlja snagu i uspješnu borbenost sa svojim problemima. Narančasta "potiče probavu, odgovorna je za rad debelog crijeva i regulira rad nadbubrežne žljezde." (Komov, Polujahtova, 2014, str.89). Sve umjerene količine narančaste na fraktalnom crtežu govore da

⁷ lat. *fanaticus*: bijesan; ushićen; pomaman - strastvena, pretjerana, zanesenjačka, slijepa odanost nekom čovjeku, političkomu ili vjerskomu pokretu ili ideji. (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020)

⁸ Vjerovanje u postojanje nadosjetilne stvarnosti, tajanstvenih sila u prirodi i čovjeku, koje se mogu dosegnuti okultnim znanostima i s njima povezanim tehnikama. (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020)

je osoba motivirana za život i ima mnogo potencijala. Može predstavljati problem ako nedostaje na crtežu ili ako dominira. Ako nedostaje pretpostavlja se da postoje intimni problemi, ako dominira osoba ne vidi rješenje svojih problema. Različite nijanse smanjuju značenje. Svjetlosmeđa se u knjizi spominje i kao pješčano zlatna. Predstavlja duhovno stanje pojedinca. Korištenje tamnosmeđe boje znači da osoba ima problem iz prošlosti s kojim se naučio živjeti, ali i dalje ne zna riješiti. Značajke nijansi smeđe boje dolaze iz činjenice da su ljudi preživjeli mnogo prepreka kroz povijest. "U tome leži dubok smisao: samo kroz ozbiljne životne kušnje i propitivanja moguće je čovjekovo duhovno čišćenje i njegov rast." (Komov, Polujahtova, 2014, str.92). Posljednja boja i njene nijanse je crna. Ako se upotrebljava siva boja u crtežu tvrdi se da je osoba u periodu promjene, odnosno da se bori s problemom. Srebrna siva označava konkretne promjene. Manja količina crne pokazuju da osoba ističe sebe i svjesna je kako želi živjeti. Kada crna dominira znači da se osoba brzo tjelesno i psihički umara. Važno je znati da ako se pojavi ljubičasta, osoba nije zadovoljna s poslom koji radi. (Komov, Polujahtova, 2014).

10. PODRUČJA PRIMJENE U RADU S DJECOM

Psihologinja Ana Božac u svom radu "O smrti i životu: Art-psihoterapijski pristup suočavanja sa žalovanjem nakon gubitka djeteta u trudnoći" ističe važnost povratka prirodi i razvijanja sebe kroz kreativne procese. Prema njezinim istraživanjima i iskustvima art terapija nije samo terapija za djecu koja boluju od težih mentalnih i fizičkih oboljenja ili su doživjeli traumu, već za svu djecu. Ističe da je potrebna i pomaže djeci koja "iskazuju poteškoće u komunikaciji i socijalizaciji, koja teško upravljaju ljutnjom te reagiraju agresivno ili se povlače u sebe, koja se zbog niskog samopouzdanja osjećaju neprihvaćenima, drukčijima, manje vrijednima ili ne žele ići u vrtić ili školu. S djecom koja imaju emocionalne poteškoće, bilo da se osjećaju tužno, drukčije, usamljeno ili osjećaju dugotrajnu tjeskobu, nervozu, imaju strahove ili izljeve bijesa, koja su anksiozna, imaju različite strahove ili mokre u krevet, koja imaju ADHD. Nadalje, s djecom koja imaju neko traumatsko iskustvo poput rastave braka, roditelja, fizičkog, seksualnog ili emocionalnog zlostavljanja i zanemarivanja, koja su izgubila blisku osobu, koja boluju od malignih ili drugih bolesti, koja pate od bolova..." (Božac, 2020) Jedna je od mnogih koji su potvrdili da je primjena art terapije kvalitetan put prema samosvijesti i

rješavanju unutarnjih problema čovjeka. I djeca i odrasli upravo kroz kreativne procese upoznaju sebe, uče se izražavati i samostalno rješavati probleme. Razvijaju osjećaj pripadnosti jer se počinju izražavati i tako razvijati socijalne vještine. Relaksirajući proces kao u art terapiji uči o važnosti opuštanja i smanjivanja stresa za dobrobit općeg zdravlja. Potiče vlastite sposobnosti svakog pojedinca da se razvijaju i jedinstveno iskažu.

11. PRAKTIČNA PRIMJENA METODE CRTANJA FRAKTALA

Održavanje aktivnosti: kuća

Datum izvođenja: 19.8.2020.

Studentica: Stela Javorček

Dob djece: Manuela (9 godina), Marta (9 godina), Toma (4 godine), Jakov (7 godina)

Motiv unutar teme: inspirirano art terapijom- metoda crtanja fraktala

Likovna tehnika: crtačka tehnika

Materijali: A4 papir, grafička olovka, olovke u boji, mobitel (štoperica, glazba)

Uvid u prethodna znanja djece vezana uz temu, pitanja i odgovori: Jeste li ikada crtali zatvorenih očiju?, Što će ispasti na papiru ako žmirimo?, Jeste li ikada probali nacrtati nešto što ste zamislili dok ste zatvorili oči i je li vam uspjelo onako kako ste željeli?, Kakvih sve oblika imamo?, Što znači riječ apstraktnost?, Jeste li negdje čuli za fraktalni crtež?, Kako se opuštate?, Na što vas podsjeća vaš crtež?, Možete li osmisliti priču o svom crtežu?

Motivacija djece za aktivnost, organizacija rada i okvirni planirani tijek aktivnosti:

U jutarnjim satima nakon doručka slijedi slobodna igra na dvorištu. Prije odlaska u kuću, usmjerili smo pažnju na zvukove iz prirode kako bi potaknuli koncentraciju. Za vrijeme osluškivanja trajao je razgovor o tome što se sve čuje. Usporeno smo se kretali prema zvukovima, laganim plesnim pokretima ruke uz razgibavanje zglobova. Djeca i odrasla osoba se kreću prema kući bez proizvodnje glasnih zvukova. Na stolu su pripremljeni materijali za crtanje fraktalnog crteža. Uvodna riječ započinje kratkim objašnjenjem što će se nadalje

dogadati. Grupa zatvara oči i nakon što se čuje štoperica djeca otvaraju oči. Štoperica je postavljena na pedeset sekundi. Za vrijeme crtanja različitih linija pazi se ako se prelazi papir. Važno je povezati početnu i krajnju liniju crteža. Nakon pokušaja s kojim su djeca zadovoljna i smatraju ga uspješnim u odnosu na druge pokušaje realizacije crteža, prelazi se na bojanje oblika nastalih na papiru. Boje se uzimaju također zatvorenih očiju, a djeca paze da dva oblika u nizu ne budu iste boje. Za vrijeme bojanja uz pomoć mobitela slušala su prikladnu glazbu. Pripremljene skladbe su: od skladatelja Pinka Martinija pod nazivom "La soledad", također skladba "Ples šećerne vile" iz baleta Orašar, skladatelj Petar Iljič Čajkovski, zatim Rapsodija iz filma August Rush te "Moondance," Van Morrison. Bilo je važno uključiti želje i interese djece za odabir glazbe kako bi se djeca osjećala opušteno. Za vrijeme bojanja nastojala se stvoriti ugodna umirujuća atmosfera postavljanjem pitanja djeci o tome kako se vole opušitati. Kada su radovi bili gotovi uslijedio je razgovor o samim radovima koji je vođen postavljanjem pitanja o svakom pojedinom crtežu. Neka od pitanja bila su: Na što vas podsjeća crtež?, Možeš li dati ime crtežu?, Što vidiš u oblicima na crtežu? Cilj je bio potaknuti djecu na razmišljanje o mogućoj priči koja se krije unutar slike.

11.1. Prikaz i analiza dječjih likovnih radova s originalnim komentarima, pitanjima, izjavama djece

Slika 4: Marta – fraktalni crtež

Dječji opis crteža: *"Nastala je kornjača! Ima duguljasti vrat i na glavi četiri nosa. Zove se Duga. Spremila se za proslavu rođendana kod prijateljice. Na rođendan kreće pješke od svoje kuće i mora požuriti da stigne na vrijeme. Sakrila je poklon u oklop. Oklop je jako tvrd jer ju štiti od morskih pasa. Pliva u našem moru, ali ju još nisu našli."*

Slika 5: Manuela – fraktalni crtež

Komentari djeteta: *"Jedan dan na moru su bili jako veliki valovi, kao ove zavijene crte skakali su prema meni."*

"Ako pritisnem jače, bit će mi tamnija ljubičasta. Volim i tamniju, i svjetliju ljubičastu. To mi je najdraža boja, i roza."

"Jednom smo ovako isto radili s učiteljicom prošle godine."

Dječji opis crteža: *"Izgleda kao dinosaur! Ima oči i zube. Zove se Rudi. Voli plesati i čaroban je. On se može hraniti samo čarobnim bobicama i nije opasan."*

Slika 6: Jakov –fraktalni crtež

Komentari djeteta: *"Tu ima sto krugova, ali su svi mali. Kao da se vrte."*

"Zamisli da su valovi išli ovak u krug."

Moj komentar: *"Znaš li možda što proizvodi te krugove?"*

Dijete: *"Vjetar, naravno. Ne znam kak se to zove."*

Moj komentar: *"Zove se vir, sad ćeš zapamtiti."*

Dijete: *"Bilo je baš lijepo na moru, da se bar sada možemo kupat."*

Dječji opis crteža: *"To je jež zato što gore ima tri bodlje. Okrugli je i zato mu je ime Kuglica."*

Nema puno boja zato što su mu plava i zelena najdraže boje."

Slika 7: Toma – fraktalni crtež

Dječji opis crteža: *"Ovo je robot. Ima šareni kaput."*

11.2. Osvrt na tijek aktivnosti

Aktivnost je uspješno završila, ali nakon više isprobanih pokušaja. Rezultati su raznoliki te je krajnji crtež bio crtež koji je dijete odabralo da mu se najviše sviđa. Uvodno opuštanje na dvorištu uspješno je ostvarilo umirujuće ozračje. Aktivnost je inspirirala djecu da izražavaju svoje misli i osjećaje. Zbog nemogućnosti odlaska u vrtić, aktivnost sam provela s djecom u kućnom okruženju. Djeca su različite dobi, osim dvije djevojčice koje su isto godište. Dobna mješovitost za vrijeme provođenja fraktalnog crteža primjećuje se najviše po sposobnosti održavanja koncentracije. Mlađa djeca su slabije održavala koncentraciju, dok su starija više. Mlađoj djeci su bile potrebne pauze nakon kojih bi nastavili bojati. Na crtežu kod djeteta od četiri godine vide se karakteristike faze osnovnih oblika. Kod crteža dječaka od sedam godina mogu se vidjeti kružne linije koje su karakteristične za fazu početnih shema i ljudskih oblika, a kod djevojčica od devet godina može se vidjeti karakteristike faze razvoja vizualnih shema. Primijetila sam da dječak predškolske dobi pristupa bojanju s manje samopouzdanja tako da sam ga uz riječ podrške pokušala motivirati. Može se vidjeti da su dječaci bojali više oblika na

jednom mjestu istom bojom što je isto karakteristično za ranu i predškolsku dob. Shvatili su da boje u nizu ne trebaju biti iste, no u trenutku ne bi pazili da svaki manji oblik treba bojati različitom bojom. Događalo se i djevojčicama nakon čega bi uzele drugu boju i prebojale. Djevojčice su pokazale da imaju razvijen vokabular i veći interes za aktivnost. Djecu ne poznajem najbolje, no mislim da su uspjeli iskazati svoje misli, emocije i uspješno sudjelovali u aktivnosti.

11.3. Kritički osvrt na vlastiti rad

Kvalitetnije bih se pripremila za dokumentaciju svih komentara djece. Kasnije sam uključila diktafon pomoću kojega sam uspjela snimiti neke komentare. Djeca su koristila grafičku olovku koja je bila našiljena, ali bi se više vidjele linije da sam pripremila crne kemijske olovke s tankim špicom. Uspjela sam ostvariti opuštenu atmosferu, no u tome su mi zasigurno pomogla djeca i kolegica.

11.4. Koje su moguće nove teme, interesi i područja proizašli iz aktivnosti

Djeca su za vrijeme bojanja povremeno razgovarala o tome kako im je bilo na ljetovanju, djevojčice su na plaži crtale i bojale. Nakon takvog razgovora dječaci bi se ubacili sa svojim iskustvima. Komunikacija se spontano razvijala i djeca su dolazila do raznih asocijacija na drugačije oblike koji su nastali na crtežu. Moguća tema bi mogla biti geometrijski oblici i tijela jer smo se prisjetili raznih oblika koje su do tada upoznali. Povezali smo oblike i s oblicima kamena na plaži, pa su opisali kakve su sve vidjeli ove godine na moru. Na to se može nadovezati daljnje istraživanje o grebenu i kamenim obalama te njihovim jedinstvenim strukturama.

11.5. Primjedbe sudionika na aktivnost tijekom usmenog osvrt

Komentari djece su bili pozitivni, bili su zadovoljni sa svojim crtežima. Dvoje dječaka nisu završili do kraja svoj rad jer su često pričali i odlazili od stola. Vraćali bi se, ali i napominjali da trebaju pauzu. Dječak od sedam godina nije pokazivao veliki interes, a mlađi dječak ga je u tome pratio. Imali su trenutke kada su opušteno bojali, ali i nalete jačeg pritiska ruke nakon kojeg bi tražili pauzu. Radovi su prema njihovim komentarima završeni, ali drugačije. Razlog su naveli da ih mama zove na ručak. Tada je uistinu bilo vrijeme ručka, stoga su ukratko opisali što su nacrtali i završili svi s aktivnosti. Djevojčice su izrazile par komentara kada bi prešle rubove oblika jer su se trudile paziti da budu uredne. One su također iskazale nezadovoljstvo s odabirom skladbi, pa smo puštali njima poznate pjesme. Bilo ih je ugodno za vidjeti dok pjevaju i bojuju prepuštene spontanom likovnom stvaralaštvu. U razgovoru s kolegicom čija su djeca nećaci i nećakinje, navele smo kako je bilo teže probuditi interes za crtanje kod dječaka. Primijetile smo da su djevojčice htjele pomoći dečkima, pa bi uzele ruku i pokušavale pokazati pravilan osjećaj ruke dok se crta. Nakon toga bi dječaci imali veću koncentraciju i nastavili bi bojati.

12. ZAKLJUČAK

Art terapija je bogato područje različitih mogućnosti koje čovjeka mogu inspirirati da iskazuje svoje jake emocije. Povijesna spoznajna ukazuje da je art terapija neistraženo područje koje je svoj najveći smisao dobilo u današnje vrijeme. suočavamo se s raznim negativnim posljedicama koje je čovjek izazvao, a najviše u tome ispaštaju djeca. Dužnost svih art terapeuta, odgojitelja, roditelja, psihologa te ostalih stručnih osoba je pružiti pomoć i što više mogućnosti za razvijanje čovjekovih potencijala. Promatrajući djetetovo likovno izražavanje, boju, linije, priču, emocije, ideje i stavove, odgojitelji su prvi koji s razumijevanjem mogu otkriti djetetove potrebe i moguće probleme. Iako nisu art terapeuti, njihova djelotvornost ovisi o kompetencijama i znanju kojeg trebaju proširiti. Potrebno je istraživati o spoznajama likovnog izražavanja, važnosti djetetovog opuštanja te razvijanju nesusjesne i svjesne strane mozga. Uzimajući u obzir faze dječjeg razvoja, povjerljive tehnike, metode i pristupe odgojitelji osiguravaju okolinu s poticajima koji služe za djelovanje na djetetov unutarnji svijet.

Prema zapažanjima praktične primjene metode crtanja fraktala, može se zaključiti da su veći interes za likovnim izražavanjem pokazale devetogodišnje djevojčice. Dječake rane i predškolske dobi je bilo potrebno više motivirati kako bi održali koncentraciju. Uspješnost likovnog izraza u art terapiji ne ovisi o vještinama ili dobi, već o želji za nadahnućem.

"Ne pitaj se što je životu potrebno; pitaj se što te nadahnjuje. A tada idi i učini to.

Jer svijetu su potrebni nadahnuti ljudi." - Whitman

13. LITERATURA

Knjige:

1. Belamarić, D. (1986), *Dijete i oblik*, Zagreb, Školska knjiga
2. Balić Šimrak, A. (2010/2011), *Predškolsko dijete i likovna umjetnost: Dijete, vrtić, obitelj*, Zagreb
3. Buljan, D. (2008), *In Memoriam, Acta Clin Croat 47*, članak, str.253-256
4. Čudina Obradović, M.; Bilopavlović, T.; Ladika, Z.; Šušković Sipanović, R. (2001), *Dosadno mi je - što da radim: priručnik za razvijanje dječje kreativnosti*, Zagreb: Školska knjiga
5. Edwards, D. (2004), *Art therapy*, London, Sage Publications Ltd, str.1-33
6. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996), *Vizualno –likovni odgoj i obrazovanje*, Metodički priručnik, Educa, Zagreb
7. Ivanović, N., Barun, I., Jovanović, N. (2014), *Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena*, Zagreb
8. Jukić, V. (2015), *Povijest psihijatrije*, Psihijatrija (urednici Begić D., Jukić V., Medved V.), Zagreb, Medicinska naklada, str.6-17
9. Komov, A.E., Polujahtova, T.Z. (2014), *Izvornik fraktalne mudrosti ili nov pogled na naše mogućnosti*, Zagreb: Puni potencijal
10. Novaković, S. (2015), *Preschool Teacher's Role in the Art Activities of Early and Preschool Age Children*, Croatian Journal of Education, 17(1), str. 153-163
11. Seftel, L. (1987), *A conversation with Edward Adamson'*. *American Journal of Art Therapy*, 26, November, str. 49-51

12. Škrbina, D. (2013), *Art terapija i kreativnost; Multidimenzionalni pristup u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*, Veble comerce, Zagreb

Internetski izvori:

Ana Božac, *Put kreativne samospoznaje*, 2020. (bez dat.), URL:

<https://www.anabozac.com/art-terapija-sa-djecom/>

Basic definitions, 2019. (bez dat.), URL: <https://hr.basicdefinitions.org/3942-chromotherapy>

Tuff Gong Desing, *Sretno dijete*, 2017. (bez dat.), URL: <https://sretnodijete.net/dobrodosli-u-svijet-fraktala/>

Tatjana Novosel-Herceg, *Roditelji.hr*, 2015, objavljeno 9.4.2015.,

URL: <https://www.roditelji.hr/jaslice/razvoj/205-brain-gym-gimnastika-za-mozak/>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020.

URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=69295>

Rječnik stručnih pojmova (bez dat.), URL: [http://likovna-](http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/tecaj/rjecnik.htm)

[kultura.ufzg.unizg.hr/tecaj/rjecnik.htm](http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/tecaj/rjecnik.htm)

TED Talks (2016) *Art as Empowerment: The Virtue of Art Therapy*, Ann Lawton (Youtube video, 14 March) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bPszGBfjuOY&t=163s>

Udruženje/udruga grupnih analitičara, 2007. (bez dat.), URL: <https://uga.ba/grupna-analiza/>

Učenje kroz igru, Artmedia, 2004.-2019. (bez dat.), URL:

<https://www.artrea.com.hr/grafomotorika.html>

14. PRILOZI I DODACI

Slika 1: Balić Šimrak, A. (2010.) *Predškolsko dijete i likovna umjetnost; Dijete, vrtić, obitelj*, zima2010/proljeće2011, str.7.

Slika 2: Primjer jednog fraktala - Tuff Gong Desing, *Sretno dijete*, 2017, (bez dat.), URL: <https://sretnodijete.net/dobrodosli-u-svijet-fraktala/>

Slika 3: Osozni primjer prvog fraktalnog crteža – Stela Javorček

Slika 4: Marta – fraktalni crtež

Slika5: Manuela – fraktalni crtež

Slika 6: Jakov – fraktalni crtež

Slika 7: Toma – fraktalni crtež

Izjava

Izjavljujem da je moj završni rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

Stela Javorček

(vlastoručni potpis studenta)